

Kopij voor Toer

Thema: Wie kan er aarden hier beneden? Over de betekenis van de hemel

De mens en de hem gestelde grenzen: over de hemel in het Oude Testament

© Klaas Spronk

De laatste woorden van Mozes op deze aarde

Aan het einde van zijn leven geeft Mozes aan waar het in de aanwijzingen die hij namens God heeft doorgegeven om draait. Ooit daalde God uit de hemel neer op de berg Sinaï. Dat was een indrukwekkend gebeuren. Het volk mocht de berg nog niets eens aanraken. Anders zouden ze dood neervallen. Zo groot is immers de afstand tussen God en mens, tussen hemel en aarde. Alleen Mozes kon God benaderen, ook al kreeg hij Hem slechts in het voorbijgaan te zien. Daarbij kreeg hij wel Gods woorden mee om door te geven aan het volk. Die woorden waren bedoeld als wegwijzer. Ze moesten het volk helpen om hun weg te vinden in deze wereld. Om te beginnen maakten deze woorden duidelijk wie God is in de relatie tot zijn volk. Hij is een God die niet op een afstand toe kijkt, maar die zich met mensen verbindt, in de eerste plaats met Israël. Hij laat zich kennen als de God die bevrijdt. Zijn geboden moeten tegen die achtergrond gelezen worden. Niet voor niets zet de samenvatting van zijn geboden in de Tien Woorden uit Exodus 20 en Deuteronomium 5 ook in met een verwijzing naar de bevrijding uit Egypte.

Het is niet zonder betekenis dat Israël die aanwijzingen van God meekrijgt in de woestijn. Zo wordt onderkend dat het leven op deze aarde moeizaam is en bedreigd. Daarin zal men zijn weg moeten vinden. Voor Israël is dat om te beginnen de weg naar het beloofde land. Dat land is vruchtbaar en vol mogelijkheden, maar ook daar loeren echter gevaren en kan men niet argeloos en initiatiefloos leven. De aanwijzingen helpen het volk alert te blijven en de juiste keuzes te maken. Ze zijn dus bedoeld voor het dagelijks leven, in deze wereld. Ze laten zien wat het betekent in deze situatie te leven vanuit het vertrouwen in de God die bevrijdt en ze helpen om de gegeven vrijheid goed te gebruiken en niet te verspelen. In Leviticus 19 wordt dat omschreven als 'heilig' zijn: men moet heilig zijn, zoals God heilig is. Aan het volk waarmee God zich verbonden heeft moet iets af te lezen zijn van die verbondenheid en iets te zien zijn van hoe die God is.

Op deze manier zijn de hemel, de woonplaats van God, en de aarde als woonplaats van de mensen met elkaar verbonden. Dat gebeurt dus in de eerste plaats op aarde. God laat zich kennen op aarde. Dat kan men niet zomaar omdraaien. De geboden zijn ook zeker niet bedoeld als een soort van wegwijzer naar de hemel. Heel treffend komt dat tot uitdrukking in de laatste woorden van Mozes.

De geboden die ik u vandaag heb gegeven, zijn niet te zwaar voor u en liggen niet buiten uw bereik. Ze zijn niet in de hemel, dus u hoeft niet te zeggen: 'Wie stijgt voor ons op naar de hemel om ze daar te halen en ze ons bekend te maken, zodat wij ernaar kunnen handelen?' Ook zijn ze niet aan de overkant van de zee, dus u hoeft niet te zeggen: 'Wie steekt de zee voor ons over om ze daar te halen en ze ons bekend te maken, zodat wij ernaar kunnen handelen?' Nee, die geboden zijn heel dichtbij, u kunt ze in u opnemen en ze u eigen maken; u kunt ze volbrengen. Besef goed, vandaag stel ik u voor de keuze tussen voorspoed en tegenspoed, tussen leven en dood. Wanneer u zich houdt aan de geboden van de HEER, uw God, zoals ik ze u vandaag heb gegeven, door hem lief te hebben, door de weg te volgen die hij wijst, en zijn geboden, wetten en regels in acht te nemen, dan zult u in leven blijven en in aantal toenemen, en dan zal de HEER, uw God, u zegenen in het land dat u in bezit zult nemen. (Deut. 30:11-16; hier en in het vervolg wordt geciteerd uit de NBV van 2004)

Om te beginnen wordt hier de hemel voorgesteld als een plaats die onbereikbaar is voor de mensen. Maar het is ook niet Gods bedoeling dat de mens ernaar zou moeten streven boven dit aardse uit te stijgen. God is juist via zijn woorden naar de mensen afgedaald om hen te helpen hun weg te vinden op aarde. Wie goed luistert - dat betekent ook: de woorden tot zich door laat dringen en door laat werken - mag hopen op een goed leven op deze mooie aarde.

De hemel blijft voor de mens buiten bereik. Dat geldt zelfs voor een bijzonder mens als Mozes, die zo dicht bij God mocht vertoeven. Het is veelzeggend dat er in de beschrijving van zijn levenseinde in Deuteronomium 34 gezwezen wordt over wat er precies met hem gebeurde bij en na zijn dood. Het lijkt er op alsof hij van de aardbodem is verdwenen. Daarmee wordt voorkomen dat zijn graf tot een bedevaartsoord wordt. Dat lag namelijk in de lijn van de verwachting. Men zou ongetwijfeld geneigd zijn om hem ook na zijn dood te blijven benaderen als middelaar tussen God en mens. Dat is echter niet de weg voor Israël. Het woord van God staat centraal, niet degene die het doorgeeft.

Er wordt niets verteld over wat er met Mozes gebeurde na zijn dood. Als er iemand is van wie je zou verwachten dat hij een plek in de hemel zou krijgen, dan is dat wel Mozes. Dat ziet men ook terug in het verhaal van de verheerlijking van Jezus op de berg (Marc. 9:2-13). Daar komt Jezus in hemels licht te staan als Hij Mozes en Elia ontmoet, die op dat moment hemel en aarde verbinden. Van Elia wordt ook verteld (in 2 Koningen 2) dat hij ten hemel is gevaren. Hij was in de wereld van het Oude Testament echter een uitzondering (samen met Henoch; zie Gen. 5:24). Of Mozes ook tot dit illustre gezelschap behoort, wordt in Deuteronomium 34 in het midden gelaten. Het is niet uitgesloten. Hoe dan ook, het is niet aan de mensen voorbehouden om zich hiermee bezig te houden. De hemel en wie daar wonen is een zaak van God.

De mens en zijn grenzen

Als het gaat over hemel en aarde en over de plaats van de mens daarin, kunnen we veel leren van Genesis 1-11. In het begin, zo gaat het scheppingsverhaal, schiep God hemel en aarde. De hemel blijft vervolgens geheel buiten beeld. Vanaf nu gaat het over de aarde. Dat geldt zeker ook voor de mens. Die krijgt daarin zijn plaats. Het is een ereplaats, want God stelt de mens aan als heerser over alles wat Hij op aarde maakte. De mens neemt daar echter geen genoegen mee, zo lezen we in Genesis 3. Hij wenst uit te reiken boven de door God gestelde grens. Daarbij gaat het eerst over de grenzen aan inzicht en de grens van de tijd. Door te nemen van de vrucht van de boom van kennis van goed en kwaad wordt hij inderdaad wijzer, maar hij maakt zich tegelijkertijd ook te schande. Hij schaamt zich voor de ander in zijn naaktheid en schaamt zich voor God in zijn overtreding. Het lukt niet om de gestelde grens van de tijdelijkheid te doorbreken. God scherpt het nog eens aan: de mens zal niet aan de dood ontkomen. In Genesis 11 lezen we van een nieuwe poging van de mens om grenzen te doorbreken: 'Laten we een stad bouwen met een toren die tot in de hemel reikt' (Gen. 11:4). Zelfs na de zondvloed heeft de mens nog de neiging zich te buiten te gaan. Nu wordt een poging ondernomen in ruimtelijke zin. God ziet zich genooddaakt af te dalen uit de hemel om de mens zijn plaats te wijzen. In plaats van naar boven te kijken kunnen ze beter om zich heen kijken. God dwingt hen om zich te verspreiden over heel de aarde. In plaats het verticale komt het horizontale. En als God vervolgens Abram aanspreekt om de weg te gaan die God wijst, dan is dat niet de weg die naar de hemel voert, maar een weg naar een eigen plek met een eigen familie: 'Trek weg uit je land, verlaat je familie, verlaat ook je naaste verwanten, en ga naar het land dat ik je zal wijzen. Ik zal je tot een groot volk maken' (Gen. 12:1-2). Als aan de toekomst gedacht wordt, dan gaat het vooral ook om de toekomst van die familie en plaats op aarde waar die familie thuis is.

Israël te midden van de volken

Wanneer men Israël ziet tegen de achtergrond van zijn tijd, dan valt op dat het met deze visie op de plaats van de mens in de verhouding tot hemel en aarde deelt met de mensen in Mesopotamië. In Egypte lagen de dingen anders. De piramiden en de koningsgraven zijn er de stille getuigen van dat volgens de Egyptische voorstellingen hemel en aarde nauw op elkaar betrokken waren en dat de mens de verbinding met de hemel tot stand kon brengen en zelf zijn weg naar de hemel kon vinden. Dat komt vooral tot uitdrukking in de hoop dat men na de dood zich kan verbinden met de zonnegod, Re. Volgens het wereldbeeld uit die tijd maakte de zon dagelijks zijn baan door de hemel boven de aarde en ging hij 's nachts onder de aarde door. Dan kwam hij ook in het onder de aarde gelokaliseerde dodenrijk. De zonsopgang was dus ook een uitgang uit het dodenrijk. De Egyptenaren besteedden veel energie aan pogingen om te kunnen garanderen dat men net zoals Re voor altijd de weg uit het dodenrijk in het licht zou kunnen vinden. Getuige de imposante grafmonumenten nam dat een groot deel van het leven in beslag.

Daar komt nog bij dat men veel aandacht besteedde aan de verzorging van de doden. Regelmatig werden ze voorzien van offergaven en verrichtte men speciale rituele handelingen voor hen. Aan de doden werd een grote invloed op het leven toegedicht. Ze konden de levenden bijstaan met raad en daad. Ze konden hen ook bedreigen om oude rekeningen te vereffenen of uit boosheid vanwege gebrek aan verzorging.

Deze visie op de relatie tussen de doden en de levenden vinden we ook in Mesopotamië. Daar was men echter veel terughoudender als het gaat om het geloof in een vorm van hemelse zaligheid voor mensen na hun dood. Daarvan getuigt met name het wijd verbreide verhaal van Gilgamesh. Dat is in verschillende vormen op veel plaatsen en over een lange periode terug gevonden. Het vertelt over de koning van Uruk. Hij is weliswaar bovenmenselijk, door een deels goddelijke afstamming, maar wel sterfelijk. Wanneer hij daar door de dood van zijn levensgezel bij bepaald wordt, gaat hij op zoek naar de onsterfelijkheid. Hij hoopt het geheim daarvan te vinden bij de man die volgens de Mesopotamische overlevering de zondvloed overleefd heeft en daarbij van de goden onsterfelijkheid heeft gekregen. Hij woont op een eiland gelegen op de grens van hemel en aarde, in het uiterste oosten. Na grote inspanningen weet Gilgamesh hem te bereiken, om daar te horen wat ieder mens moet weten: de goden houden de onsterfelijkheid voor zich. Die is niet weg gelegd voor een mens. Gilgamesh krijgt nog wel de kans zich te bewijzen als meer dan een gewone sterveling. Als hij zeven dagen en nachten wakker kan blijven, toont hij aan dat hij sterker is dan de dood en verdient hij de onsterfelijkheid. Gilgamesh slaagt niet voor de test. Hij legt zich echter nog niet neer bij dit lot en weet het levenskruid waarmee men zich verjongen kan te bemachtigen. Helaas wordt het hem op een moment van onachtzaamheid ontstolen door een slag. Het eind van het verhaal is dat Gilgamesh zich leert te troosten met de gedachte dat in ieder geval zijn roemrijke naam zal blijven voortleven, om te beginnen in de door hem gebouwde stad en later ook via het verhaal over zijn bijzondere daden op aarde.

Als het kwaad goede mensen treft

Het Oude Testament is wel zo realistisch dat daarin onomwonden wordt omschreven dat het ook voor de gelovigen hier vaak geen hemel op aarde is. Vaak komt het (met Gods hulp) goed, maar soms ook niet. De Psalmen getuigen van de worsteling die dit op kan leveren. Zij roepen dan tegen de hemel dat het hier op aarde geen leven is. Dat laatste kan heel letterlijk worden genomen. Wanneer het leven ernstig bedreigd wordt, leeft men in zekere zin al in de macht van de dood. Dat wordt ruimtelijk voorgesteld als vertoeven in het dodenrijk. Men kan het vergelijken met de uitdrukking in het Nederland

'met één been in het graf staan'. Een goed voorbeeld van deze vermenging van leven en dood is Psalm 30:2-4.

Hoog wil ik u prijzen, HEER, want u hebt mij gered
en mijn vijand geen reden gegeven tot vreugde.
HEER, mijn God, ik riep tot u
om hulp en u hebt mij genezen.
HEER, u trok mij uit het dodenrijk omhoog,
ik daalde af in het graf, maar u hield mij in leven.

God wordt gedankt voor genezing van een ernstige ziekte. Dat wordt beschreven als een redding uit het dodenrijk. Zo is in andere Psalmen wel sprake van de 'banden van het dodenrijk' waarin men gevangen zit (zie bijvoorbeeld Ps. 18:6). Op het eerste gezicht zou men kunnen denken dat hier iets van een geloof in hemelse zaligheid na de dood zou blijken. Dat is echter niet het geval. Het gaat om een wending ten goede die men in dit aardse leven ervaart. Van hoop op een leven na de dood is in Psalm 30 juist uitdrukkelijk geen sprake. Het wordt als een argument gebruikt om God ervan te overtuigen hoezeer zijn ingrijpen nodig is. Hij moet er niet te lang mee wachten. Zo meteen is het te laat, namelijk wanneer de dood onherroepelijk is ingetreden. Blijkbaar is dan alles uit. Het is daarom zelfs in het belang van God om nu in te grijpen. Anders verliest Hij de bijdrage van de getroffene aan de lofzang. Dat is een opmerkelijke omkering, die overigens meer zegt over de wanhoop van de bidder dan over Gods machtsbereik. Die wanhoop is nog groter in Psalm 88.

HEER, God, mijn redder,
overdag schreeuw ik het uit,
's nachts zit ik stil voor u neer.
Laat mijn gebed u bereiken,
luister naar mijn klagen,
ik word door rampen bezocht,
mijn leven nadert het dodenrijk.
Ik hoor bij wie afgedaald zijn in het graf,
ik ben als een man aan het eind van zijn krachten,
een naamloze dode, ik ben
als een gesneuveld in een massagraf,
aan wie u niet langer denkt,
losgerukt uit uw hand. (Ps. 88:2-6)

De angst voor de dreigende dood leidt tot bittere vragen waaruit het beeld ontstaat van een hiernamaals als een leeg oord met niets dan stilte. Opnieuw moet men constateren dat dit meer een schreeuw om hulp is dan een verhelderend inzicht over wat een mens mag verwachten van de toestand na de dood. In Psalm 73 wordt dezelfde vraag gesteld: waarom moet de rechtvaardige lijden? In tegenstelling tot Psalm 88 durft de psalmist verder te gaan. Een antwoord wordt gevonden in het vertrouwen op de blijvende relatie met God. Daardoor komen de dingen in een ander licht te staan. De voorspoed van wie het niet verdienen biedt hun geen blijvende garantie voor een waardevol leven. De tegenspoed voor de rechtvaardige is niet hun uiteindelijk lot. Hoe de dingen precies terecht zullen komen, daarover wordt geen uitspraak gedaan. Wat telt is dat God trouw blijft aan zijn belofte van bijstand. Daarmee komt ook de mogelijkheid in beeld dat God eventueel de dingen na de dood recht zal zetten.

Maar nu weet ik mij altijd bij u,

u houdt mij aan de hand
en leidt mij volgens uw plan.
Dan neemt u mij weg, met eer bekleed.
Wie buiten u heb ik in de hemel?
Naast u wens ik geen ander op aarde.
Al bezwijkt mijn hart en vergaat mijn lichaam,
de rots van mijn bestaan, al wat ik heb,
is God, nu en altijd.
Wie ver van u blijven, komen om,
wie u ontrouw zijn, verdelgt u.
Bij God te zijn is mijn enig verlangen,
mijn toevlucht vind ik bij God, de HEER.
Van al uw daden zal ik verhalen. (Ps. 73:23-28)

Psalm 49 gaat daarin nog verder. Daarbij is het wel goed om te bedenken dat ook in die Psalm het hiernamaals in feite buiten beeld blijft. Er wordt geen enkele poging ondernomen om iets van een voor mensen weggelegde hemel te beschrijven. Ook de weg daar naar toe wordt niet geschetst. Het gaat vooral om een uiterste vorm van vertrouwen in God. Het is allemaal afgedwongen door een noodsituatie in het leven op aarde. De Psalmist gaat tot de grenzen van zijn geloofsvertrouwen om het leven vanuit het vertrouwen op God te kunnen volhouden in de moeilijke omstandigheden.

Omstreden hoop op een hiernamaals

De toenemende invloed van de Griekse cultuur, vooral ook sinds de militaire successen van Alexander de Grote, werkte ook door in Joodse geloofsvoorstellingen. In het deuterokanonieke boek Wijsheid wordt daardoor het probleem van het onrechtvaardige lijden anders opgelost. Wat in Psalm 73 en 49 nog voorzichtig werd aangeduid wordt nu als een duidelijk omschreven feit gepresenteerd. Het vertrouwen op Gods ingrijpen ten goede is gekoppeld aan de Griekse voorstelling van een onsterfelijke ziel. Doordat een mens op deze wijze blijft voortbestaan zal er gegarandeerd na de dood worden rechtgezet wat in dit leven oneerlijk was en onbestraft bleef.

De zielen van de rechtvaardigen zijn in Gods hand, geen marteling kan hun deren. Dwazen menen dan wel dat de rechtvaardigen dood zijn, dat het ellendig is dat ze ons moesten verlaten en rampzalig dat ze afscheid moesten nemen – de rechtvaardigen zijn evenwel in vrede. Ook al ziet iedereen hun lot als een straf, zij koesterden de hoop op onsterfelijkheid. En na een korte tijd van lijden is hun onmetelijk geluk ten deel gevallen, want God heeft hen op de proef gesteld en hen waardig gekeurd om bij hem te zijn.
(Wijsh. 3:1-5)

Op deze, binnen het latere christendom vrij algemeen geaccepteerde, gedachte reageert Prediker. Hij moet er niets van hebben! De mens moet niet denken dat hij meer is dan een dier. Zijn lichaam zal vergaan. Niets daarvan is onsterfelijk, ook niet zoiets als een ziel (door hem aangeduid als 'de adem'). Hij stelt het vragend, maar het antwoord zal ontkennend zijn.

Een mens is niet beter af dan een dier, want alles is leegte. Alles gaat naar dezelfde plaats, alles is uit stof ontstaan en alles keert terug tot stof. Wie zal ooit weten of de adem van een mens naar boven opstijgt en die van een dier afdaalt naar de aarde? (Pred. 3:19-21)

Vergelijkt men deze opvatting van Prediker met wat we eerder tegenkwamen bij Psalm 73 en 49, dan kunnen we constateren dat Prediker aansluit bij een eerbiedwaardige traditie waarin men zich terughoudend opstelt als het gaat om uitspraken over leven na de dood. Hij wil vermijden dat men vlucht in oplossingen waarbij de mens zich aanmatigt iets te kunnen zeggen over dingen die buiten zijn bereik zijn. Of, zoals hij het zelf even later zegt: 'Wees niet te haastig met je woorden en doe God niet overijld met heel je hart geloften. Want God is in de hemel en jij bent op aarde, dus moet je spaarzaam met je woorden zijn.' (Pred. 5:1).

Op zijn beurt krijgt Prediker ook een reactie op zijn woorden. Dat gebeurt via een opmerking die aan het slot van zijn boek is toegevoegd. Die moet de lezer duidelijk maken dat al de relativerende opmerkingen van Prediker over de genoemde en andere zaken er niet toe mogen leiden dat de lezer nu denkt dat niets er toe doet. De mens zal er toch rekening mee moeten houden dat God hem ter verantwoording roept: 'Alles wat je hebt gehoord komt hierop neer: heb ontzag voor God en leef zijn geboden na. Dat geldt voor ieder mens, want God oordeelt over elke daad, ook over de verborgen daden, zowel over de goede als de slechte.' (Prediker 12:13-14)

Daarmee komt dus alsnog iets in beeld van een laatste oordeel, een gebeuren dat het aardse leven overstijgt. Het aardige is dat Prediker dat zelf niet zal ontkennen. Zijn punt is juist dat men daar zo mee moet omgaan dat men er in dit leven mee uit de weg kan. Hij waarschuwt voor de gedachte aan een hiernamaals die leidt tot een veronachtzaming van de aardse realiteit. Daarbij hoeft men overigens niet alleen aan de harde werkelijkheid te denken. Laat men vooral ook niet vergeten te genieten van al het moois dat het door God gegeven leven te bieden heeft. Prediker verwijst er regelmatig naar en roept op om niet te blijven steken in sombere bespiegelingen. Dat wordt ook heel mooi duidelijk in Prediker 11:9. Bij de weergave daarvan kan men overigens ook iets te weten komen over hoe de vertaling in het leven staat. Zo lezen we in de NBG vertaling uit 1951:

Verheug u, o jongeling, in uw jeugd, en uw hart zij vrolijk in uw jongelingsjaren; ja, volg de lust van uw hart en wat uw ogen aanschouwen, maar weet, dat God u om al deze dingen in het gericht zal doen komen.

Als we het zo lezen, dan ligt de nadruk op de beperking. Laat men genieten, maar daarbij ook bedenken dat men niet te ver mag gaan. Dat wordt aangegeven door het woordje 'maar'. In het Hebreeuws zijn de twee zinnen verbonden door een voegwoord dat niet als vanzelfsprekend die betekenis heeft. Doorgaans wordt het vertaald met 'en'. Een vertaling met 'maar' is niet onmogelijk, maar is wel gebaseerd op een bepaalde uitleg van de tekst. Waarom zou men hier niet simpelweg met 'en' vertalen. Zo gebeurt dat ook in de Nieuwe Bijbelvertaling:

Geniet dus, beste vriend, van je jonge jaren, haal je hart op aan de dagen van je jeugd. Volg de wegen die je hart wil gaan, gun je ogen wat ze wensen. En onthoud bij alles wat je doet dat God je aan zijn oordeel onderwerpt.

Dat blijft dicht bij de grondtekst en biedt opeens een aantrekkelijke gedachte: God zal ons bij het laatste oordeel vragen of we in ons leven op aarde wel genoeg genoten hebben!